

ENDER'S GAME AND THE WILL TO POWER (CLOSE READING)

Călina BORA

"Babeş-Bolyai" University of Cluj-Napoca

Abstract: By following on the classification proposed by Thomas Hobbes, the present paper will analyse the characters of Orson Scott Card, by taking a close look at the 3 situations of conflict, which are typical for the barbarians: rivalry, distrust and pride. These 3 situations of conflict equal the 3 types power proposed by Nietzsche: freedom, justice and love. Freedom presupposes rivalry (Peter, Ender, Bean), justice presupposes both attacking the other when in doubt or out of mistrust, and fighting to protect your rights (FI, Greaff, Ender in FI phase, Bean), and love brings about the attack for consolidating one's reputation (Peter, Ahile). In these 3 situations, in which the subjects nurture feelings of hatred for and rejection of the other subjects, the good and the evil, the ethical and the unethical, don't matter anymore. What remains of vital importance is only the satisfaction gained through violence.

Keywords: Individualism, power, violence, Card, Nietzsche, Hobbes.

Cu toate că, pentru a deschide discuția despre jocul lui Ender, s-ar fi potrivit oricare dintre romanele seriei lui Scott Card, totuși, analiza, pentru acest capitol, va fi focusată pe romanul prin care autorul deschide seria, acesta fiind textul care prezintă cel mai bine relațiile dintre pământeni, relații în baza cărora oamenii vor interacționa cu noile specii, străinii dinafara câmpului gravitațional. Prin joc ne referim, așadar, la starea pământenilor, la jocul creat pentru și de Ender, urmând ca prin figura acestuia să ne referim la subiecții locuitori ai planetei. Cu alte cuvinte, capitolul de față va surprinde relațiile dintre membri aceleiași specii, atât în propriul lor teritoriu, cât și în afara spațiului gravitațional, acolo unde va fi nevoie, firește, făcându-se referiri și la celelalte texte, nemizându-se însă pe analiza personajului Ender.

Cel care aduce în discuție, pentru prima dată problema rivalității dintre membri aceleiași specii este însuși Ender (cunoscut pe Pământ ca Andrew Wiggin):

„Deși avea numai șase ani, Ender cunoștea legile nerostite ale luptelor dintre oameni. Era interzis să lovești adversarul care zace neajutorat; doar un animal putea face așa ceva. Cu toate acestea îl lovește pe atacator, pentru a-i arăta acestuia că este puternic și că nu mai trebuie umilit vreodată”¹.

Dintru început sunt puse în evidență două aspecte: existența unor legi nerostite (este vorba despre legile morale) și modul în care supremația devine mijloc de apărare. Aceste legi ale luptei dintre oameni, cele care ar despărți oamenii de primat, nu sunt însă cu nimic mai presus decât ceea ce ele practică, întrucât în lupta pentru supremație a oamenilor nu mai poate fi vorba despre temeiul niciunei legi, ci doar de, precum în cazul lipsitelor de rațiune, instinct de supraviețuire.

---

¹ Orson Scott Card, *Jocul lui Ender*, traducere de Mihai Dan Pavelescu, Ed. Nemira, București, 2005, p. 13.

Cel mai bun exemplu în acest sens este dat de organizarea pe care copiii străzilor din Rotterdam o adoptă în timpul în care se știa (pe Pământ) că cei din FI luptă contra Gândacilor. Practic, acești copii formaseră adevărate cete care aveau ca scop, întâi de toate, supraviețuirea. Puteau fi împărțite în două categorii: cetele copiilor mici (condusă de Poke) și familiile (cetele copiilor mai mari, printre conducătorii cărora era și Ahile). Dacă ceata lui Poke, de pildă, abia supraviețuia „din cauza gândirii ei nu prea bune, întrucât era prea miloasă”², ceata lui Ahile era una de prădători, prosperă și puternică, tocmai datorită tiraniei lui. Lupta pentru supraviețuire a acestor copii mergea inclusiv până la moarte. Ahile, de exemplu, o va ucide pe Poke, întrucât după ce fusese acceptată de familia sa, îndrăznise să-l sfideze în fața tuturor. Or, tiranul Ahile nu putea permite ca imaginea sa de conducător impecabil să fie compromisă. Cel care descrie însă cel mai bine cum se desfășurau lucrurile în lupta pentru supraviețuire este Bean: „oamenii nu-mi mai dădeau de mâncare ca să nu fiu îmbrâncit de cei mari sau să nu-mi ia mâncarea din mână. Odată, un copil mai mare s-a înfuriat atât de rău pe mine că mănâncă că mi-a băgat un băț în gât și m-a făcut să vomit tot ce mâncasem. Chiar a început să mănânce el, dar n-a putut, i-a venit și lui să vomite”³.

Așadar, ceea ce statul a impus, ca limită a bunei conduite, pentru armonioasa conviețuire dintre oameni (morală), se estompează atunci când este pusă problema supraviețuirii. Porunca iubirii aproapelui și, în cazul la care Ender face referire, a legilor nerostite dintre oameni, devin, de fapt, măști sub care se ascunde cel mai bine nevoia - înspăimântătoare pentru stat, fundamentală însă pentru subiectul ce locuiește statul, de libertate.

Ripostând, considerând că astfel își va arăta supremația, Ender își sublinează, așadar, nevoia de libertate și, prin intermediul acesteia, voința de putere. A te opune unei puteri opresive - lupta sa cu Stilson, de pildă - înseamnă, totodată, a ajunge la nivelul acelei puteri și, firește, a o depăși. Afirmarea supremației constă tocmai în depășirea acestei puteri. Când ea este statul în sine, ci nu instrumentele sale (cetățenii), vom urmări mai târziu, contează foarte mult și mijloacele prin care noua putere își afirmă și exercită supremația.

La ce se referă însă concret Ender prin acel: „pentru a-i arăta acestuia că este puternic și că nu mai trebuie umilit vreodată”⁴? A-i arăta lui Stilson că este puternic devine aici o acțiune ce are însemnătate dublă: pe de-o parte, Ender simte nevoia de a-și demonstra puterea (putere ținută în frâu de legile statului prin promovarea moralei, de pildă), pe de altă parte, actul propriu-zis de acțiune. Cu alte cuvinte, cu toate că actul demonstrării puterii proprii, din punct de vedere etic, nu este decât un scut prin care acesta barează atacurile barbare ale celuilalt, prin faptul că vrea să arate că „nu mai trebuie umilit vreodată”, Ender își devoalează, de fapt, instinctul tiranic. Instinctul adus în discuție se dezvoltă, în mod diferit, și în cazul lui Peter, Ahile, Bean, ceilalți părtași ai jocului confecționat de Flota Internațională. Numai că, dacă Ahile și Peter sunt tiranii absoluți, Ender și Bean - întrucât cred în puterea comunității oamenilor și a înțelegerii acestora chiar și cu celelalte specii - resemantizează instinctul despot, folosindu-l drept mijloc de menținere a ordinii între specii. Când spunem ordine, ne referim, firește, la libertatea și, mai ales, egalitatea dintre acestea.

Însă ca fundament al bunelor intenții ale lui Ender și Bean nu este nutrit, de fapt, tot individualismul, ca în cazul lui Ahile și Peter? Nu se poate pune problema voinței de putere în cazul tuturor? Firește, că da. Numai că, dacă toate aceste personaje au ca punct comun voința de libertate, drumurile lor se bifurcă atunci când se pune problema direcției acestei libertăți: libertatea ca supremație (Ahile, Peter) și „libertatea ca iubire de umanitate”, după cum ar

² Orson Scott Card, *Umbra lui Ender*, traducere de Roxana Brînceanu, Ed. Nemira, București, 2006, p. 20.

³ *ibidem*, p. 70.

⁴ *ibidem*.

numi-o Nietzsche, caz în care sacrificiul de sine, mila și iubirea de popor își spun cuvântul (Ender, Bean).

Însă, și aici intervine un aspect important, astfel interpretând lucrurile, nu tocmai iubirea de popor este responsabilă pentru xenocidul pe care Ender, în numele omenirii, îl aplică asupra străinilor insectoizi? Da, întrucât voința de libertate este, de fapt, voință de putere⁵, chiar și când este vorba despre voința unei întregi specii. Nu, am spune dacă am interpreta în altă ordine de idei acțiunile lui Ender, imediat următoare xenocidului. Oricare ar fi însă răspunsul concret dat întrebării, interesează mai puțin. Cert este faptul că o specie va riposta fără dubiu atunci când supraviețuirea sa va fi în joc. Ca atare, orice element ostil venit din partea unui membru al aceleiași specii sau, cu atât mai mult, al unei specii diferite, element aflat într-o poziție amenințătoare pentru ordinea și funcționarea firească a vieții împotriva căreia ostilitatea este exercitată, va fi, fără dubiu, distrus. Iar când este vorba despre oameni, după cum se va vedea în cele ce urmează, cu atât mai mult, întrucât predispoziția lor permanentă către violență le va motiva, practic, acțiunile.

Altfel spus, guvernul este, în esență, promotorul principal al individualismului, întrucât, când se va pune problema supraviețuirii, el va fi total de acord ca instinctul, până atunci gregar al puterii, să se manifeste în deplinătatea lui. Ceea ce statul vrea să distrugă ca aparență, prin morală și celelalte principii ale traiului civil, în chipul menținerii așa-zisei egalități între oameni, în esență, este promovat. Când Ender vrea să-și impună supremația în fața lui Stilson, actul în sine trebuie pedepsit de către tată, profesori, stat etc., însă când prin instinctul său de putere distruge Gândacii, supremația în fața acestor străini și chiar uciderea lor își pierde caracterul gregar. Ce rămâne din morală acestui stat? Probabil numai mecanismul prin care cetățenii sunt manipulați.

Aflat încă pe Pământ, Ender află două lucruri despre sine, lucruri care vor avea un rol destul de important în evoluția sa, după ce va fi preluat la Școala de Luptă: este un Terț⁶ și, prin asta, un simbol al rușinii⁷ pe Pământ.

În primul rând, ce însemna a fi terț? Înseamnă a fi născut al treilea copil într-o familie căreia statul îi permitea să aibă doar doi. Ce se întâmpla cu acești terți? Fie erau nuli pentru societate, întrucât erau născuți în afara legii, fie erau preluați de centrele armatelor și, cum este cazul lui Ender, pregătiți pentru război împotriva semenilor din aceeași sau din altă specie. Flota Internațională, din care face parte colonelul Graff, nu este decât găselnița perfectă prin intermediul căreia terților li se dă o utilitate, fie și în chipul gloriei salvării omenirii. Monitorizați încă de mici, întrucât, deși concepuți în afara legii⁸, ei continuă să fie ai statului, acestora li se dictează prin intermediul unui dispozitiv cum să gândească și, mai ales, cum să reacționeze la stimulii externi. Într-un fel sau altul, copiii de acest tip sunt priviți de către semenii ca fiind diferiți, datorită acestei monitorizări decretate de guvern. Așadar, deși concepuți în afara legii, terții se nășteau numai dacă statul permitea acest lucru:

⁵ „[...] Instinctul de putere – acest instinct numit libertate – trebuie ținut în frâu cel mai mult timp. De aceea scopul eticii – cu instinctele sale inconștiente de educație și disciplinare – a fost să țină în frâu setea de putere: ea discreditează individul tiranic și potențează, prin a sa glorificare a grijii pentru comunitate și a iubirii de patrie, instinctul gregar al puterii” (Friedrich Nietzsche, *Voința de putere - încercare de transmutare a tuturor valorilor: fragmente postume*, Ed. Aion, Oradea, 1999, p. 461).

⁶ „Părinții te privesc ca pe un simbol al mândriei, deoarece au fost capabili să ocolească legea și să te aibă, ca Terț. Dar, în același timp, reprezintă un simbol al lașității, deoarece n-au îndrăznit să meargă mai departe și să practice nesupunerea, pe care continuă s-o considere corectă” (Orson Scott Card, *Jocul...*, p. 31).

⁷ „În plus, ești și un simbol al rușinii publice, pentru că, la fiecare pas, apari în calea eforturilor lor de-a fi asimilați în societatea noastră docilă” (*ibidem*).

⁸ „Părinții te privesc ca pe un simbol al mândriei, deoarece au fost capabili să ocolească legea și să te aibă, ca Terț” (*ibidem*).

„Experimentul numit Andrew Wiggin nu reușise. Era sigur că guvernanților le-ar fi plăcut să abroge decretul care-i făcuseră posibilă nașterea”⁹.

Am putea spune, în aceste condiții, că Ender este efectiv un produs al statului. Iar acesta nu trebuie să dea greș: „Cu Ender va trebui să menținem o balanță delicată [spune Graff]. Să-l izolăm ca să rămână creativ, altfel se va adapta sistemului de aici. În același timp, trebuie să ne asigurăm că-și va dezvolta din plin capacitățile de conducere”¹⁰.

Dintru început am stabilit că prin Ender și jocul său ne vom referi și la ceilalți terți, și la ceilalți copii din cadrul Flotei Internaționale (ex. cei din echipele Salamandrelor, Șobolanilor, Dragonilor etc.), și la ceilalți semeni de pe Pământ. Prin menținerea simțului creativ, colonelul Graff face referire la faptul că, dacă sub o formă sau alta, Ender (și, firește, ceilalți colegi ai lui) ar simți că nu este liber, ceea ce până la urmă se va și petrece, ori că este privat de libertate, atunci va fi scăpat de sub control, întrucât instinctul său de putere va fi întreprins chiar asupra Flotei Internaționale. A avea grijă ca acesta să nu se adapteze în totalitate la sistemul Școlii de Luptă, fapt care nu se poate spune despre colegii săi, înseamnă a-i nutri gândirea cu fadul sentiment al libertății personale și, totodată, a-i focusa atenția asupra invadatorilor insectoizi, în niciun chip asupra propriei persoane¹¹. Mai mult decât atât, Ender și colegii săi nu trebuie sub nicio formă să știe că luptele (chiar și la antrenament), pe care le duc cu Gândacii, nu sunt întotdeauna jocuri, ci chiar lupte propriu-zise. A rămâne, în aceste condiții, creativ înseamnă, pentru această ecuație, a găsi soluții și strategii de supraviețuire. Or, pentru a gândi astfel de strategii, mintea trebuie golită de emoționalitate și de orice alt construct, de factură religioasă ori socială, care ar împiedica acest proces.

„Să știi că nu școala de luptă te-a creat. Ea nu creează nimic. Pur și simplu distruge”¹², îi spune Dink lui Ender. Toți cei implicați în acest joc trăiesc trumatic momentul în care intuiția, legată de rostul și miza acestei școli, își dovedește realitatea:

- **Ender:** „Acum știa ce ura cel mai mult. N-avea niciun control asupra propriei vieți. Ei conduceau totul. Ei luau toate hotărârile. Numai ei existau, cu regulile, planurile, lecțiile și programele lor, iar tot ceea ce putea el face era să lupte în bătălie”¹³.
- **Dink:** „Când eu sunt nebun, eu merge, eu plutește în aer singur și nebunia iese din mine, intră-n pereți și nu mai iese de acolo decât la bătălie, când băieții se lovește de pereți și-o scoate”¹⁴.
- **Bean:** „Bean știa asta. Întotdeauna exista un pericol. Și întrucât profesorii aveau toată puterea, pericolul avea să vină de la ei”¹⁵.

Sunt doar trei dintre mărturiile care atestă faptul că Flota Internațională este o mașinărie de control, care, chiar mai mult decât guvernele omenirii, controlează la propriu viețile celor aflați sub puterea ei. Astfel, Ender simte, în cele din urmă, că trăiește o viață care

⁹ *ibidem*, p. 13.

¹⁰ *ibidem*, p. 36.

¹¹ „În nopțile cele mai rele, când mă trezesc tremurând, dar tăcut, trebuie să rămân tăcut, altfel vor auzi că-mi lipsesc ai mei. Vreau acasă!” (*ibidem*, p. 105).

¹² *ibidem*, p. 121.

¹³ *ibidem*, p. 164.

¹⁴ *ibidem*, p. 122.

¹⁵ Orson Scott Card, *Umbra lui Ender*, traducere de Roxana Brînceanu, Ed. Nemira, București, 2006, p. 109.

nu este a lui; resemnat, Dink trăiește prin luptă ceea ce-ar fi trebuit să trăiască prin viața personală; câtă vreme Bean admite faptul că profesorii acestei școli dețin toată puterea: și asupra lor, și asupra pământenilor, și în luptele cu celelalte specii, întrucât, în funcție de dicteele lor, omenirea este pusă în mișcare.

Ce este Flota Internațională? Mecanismul perfect prin care omenirea trăiește pretextul exercitării individualismului și a voinței de putere: „Atâta vreme cât oamenii se tem de Gândaci, FI poate rămâne la putere și, atâta vreme cât este la putere, anumite țări își pot păstra autoritatea supremă”¹⁶. Pe de altă parte, este găselnița perfectă prin care omenirea își camuflează degenerescența. Care este rolul fricii în stat, ne dezvăluie chiar Dink: atâta timp cât oamenii se tem de Gândaci, FI rămâne la putere. Or, a rămâne la putere înseamnă, totodată, a conserva acest complex al puterii.

Cu toate că FI este un mecanism bine încheagheat, mecanism care, conform mărturiilor lui Ender, Dink și Bean, este menit să golească subiectul de sentimentele care îl fac să fie slab (iubire, milă), mizând doar pe dezvoltarea instinctului de supraviețuire, el funcționează, de fapt, pe baza unei figuri: Mazer Rackham, legendarul erou al luptei cu Gândacii. Cu alte cuvinte, școala de luptă își antrenează elevii folosindu-se de figura acestui așa-zis erou, cel care, conform FI, a fost responsabil pentru xenocidul din primul război cu străinii insectoizi. Firește, figura acestui erou este un artificiu găsit de puterea FI, artificiu care să motiveze subiecții în luptă. Toți vor să fie Mazer Rackham, toți vor muri în numele acestui mare erou, de unde rezultă faptul că toți sunt manipulați de FI. Cu alte cuvinte, figura lui Mazer primează în conservarea complexului de putere al FI, fiind chiar mai important decât frica, dată de posibilul atac al unei specii extraterestre, generatoare a conștiinței împovărate¹⁷, capcană din care Ender și Bean se vor strădui să iasă.

Există însă un moment în care pământenii (prin aceștia ne referim, firește, mai ales la forțele politice de pe Pământ) nu mai cred în FI, moment din care cele prevăzute de Dink sunt puse în practică, măcar aparent: „Oamenii se vor prinde de jocul ăsta și va izbucni un război civil care va însemna sfârșitul total. Asta e amenințarea, nu Gândacii. Iar când va izbucni, noi doi n-o să mai fim prieteni. Pentru că tu ești american, la fel ca dragii noștri profesori. Iar eu nu sunt”¹⁸. FI menținea, așadar, numai armonia aparentă între statele lumii, averse, fiecare în felul său, după deținerea puterii. Întrucât, câtă vreme cei din spațiu, din FI, manipulau copiii-soldați „prin convingerea că luptele lor sunt doar jocuri și teste”¹⁹, pe Pământ lumea era scindată în două. Firește, aceste două puteri, China și Rusia, aveau drept aliați state vecine ori state care găseau un beneficiu politic sprijinind o putere sau alta.

„Pe când chinezii luaseră de sigur faptul că ei fuseseră și urmau să fie centrul universului, rușii, conduși de o serie de demagogi ambițioși și generali autoritari, simțiseră că istoria îi deposedează de locul cuvenit lor, veac după veac, și venise timpul să se termine. Deci, Rusia forțase crearea noului Pact Varșovia, întinzându-și granițele cât fuseseră la apogeul puterii sovietice – și dincolo de ele, căci de data asta Grecia era aliatul său, iar Turcia era intimidată și neutralizată. Europa era și ea la limita neutralizării, iar visul rus al hegemoniei de la Pacific la Atlantic era, în sfârșit, realizabil”²⁰.

¹⁶ Orson Scott Card, *Jocul...*, p. 123.

¹⁷ „Orice putere care interzice, care știe să trezească frica în cel cărui i se interzice ceva, dă naștere conștiinței împovărate” (Friedrich Nietzsche, *Voința de putere...*, p. 472).

¹⁸ Orson Scott Card, *Jocul...*, p. 124.

¹⁹ Orson Scott Card, *Umbra lui Ender*, p. 472.

²⁰ *ibidem*, p. 433.

Așadar, împotriva cui trebuia îndreptat atacul FI? Împotriva unei specii care, în cele din urmă, se dovedește a fi parte a jocului lui Ender, joc creat nu de Ender în sine, ci de FI pentru el și întreaga omenire. Or, trebuiau pregătiți pentru ca, ulterior, una dintre puterile politice de pe Pământ să se folosească de ei?

În orice caz, în relațiile dintre personajele lui Card, aduse în discuție până în acest punct, pot fi întâlnite cele trei stări conflictuale despre care Thomas Hobbes²¹ vorbește, stări care dovedesc că subiectul, voitor de putere, oricât de limitat ar fi de legile unui stat, nu-și poate suprima sub nicio formă instinctul, întrucât acesta face parte din natura sa. Iar dacă Nietzsche, în cartea deja amintită, vorbește despre trei forme ale voinței de putere: libertate, dreptate și iubire, Hobbes aduce în discuție trei stări generatoare de conflict, generatoare, la rândul lor, de putere:

1. **rivalitatea** – atacul pentru câștig (Peter, Ender doar în lupta cu Stilson și Bozo Madrid, Bean, Lands);
2. **neîncrederea** – atacul pentru securitate (FI, Graff, Ender în faza FI, Bean):

„Dacă una dintre rase trebuie să piară, să fim siguri că noi vom supraviețui. Genele noastre nu ne lasă să hotărâm altfel. Natura nu acceptă o specie lipsită de instinctul supraviețuirii. Indivizii pot fi convinși să se autosacrifice, însă niciodată o rasă ca un întreg nu poate hotărî să-și înceteze existența. Deci, dacă putem vom ucide Gândacii până la ultimul, iar ei, dacă pot, vor face la fel”²².

3. **mândria** – atacul pentru reputație (Ahile, Peter);

În aceste trei situații, în care subiecții nutresc sentimente de respingere a celorlalți subiecți, binele și răul, moralul și imoralul nu mai contează. Este importantă doar satisfacerea stării violente prin acționare asupra celuilalt. De aici rezultă individualismul despre care Nietzsche și Hobbes vorbesc: „starea de natură este o stare de maximă individualizare, de factură aproape animalică, în care nu există definiții comune sau convenții la care oamenii să țină”²³ sau, în opinia lui Nietzsche, aspect despre care este vorba până la urmă în jocul lui Ender, „vrei libertate atâta timp cât nu deții puterea. Când o deții, vrei supremație, dacă nu poți cuceri supremația (fiind încă prea slab pentru ea), vrei dreptate, adică putere egală”²⁴.

Bibliografie

Friedrich Nietzsche, *Voința de putere - încercare de transmutare a tuturor valorilor: fragmente postume*, Ed. Aion, Oradea, 1999.

Jean-François Mattéi, *Barbaria interioară*, trad. Valentina Bumbaș-Vorobiov, Paralela 45, Pitești, 2005.

Konrad Lorenz, *Așa-zisul rău: despre istoria naturală a agresiunii*, trad. Ion Constantin, Ed. Humanitas, București, 1998.

²¹ Thomas Hobbes, *Leviathan*, Oxford University Press, Oxford: New York, 1998.

²² Orson Scott Card, *Jocul...*, p. 271.

²³ Thomas Hobbes, *Leviathan*, p. 443.

²⁴ Friedrich Nietzsche, *Voința de putere...*, p. 498.

Michel Foucault, *Anormalii*, trad. Dan Radu Stănescu, postfață de Bogdan Ghiu, Ed. Univers, București, 1999.

Orson Scott Card, *Jocul lui Ender*, trad. Mihai Dan Pavelescu, Ed. Nemira, București, 2005.

Orson Scott Card, *Vorbitor în numele morților*, trad. Gabriel Stoian, Ed. Nemira, București, 2005.

Orson Scott Card, *Xenocid*, trad. Constantin Dumitru Palcus, Ed. Nemira, București, 2005.

Orson Scott Card, *Copiii minții*, trad. Gabriel Stoian, Ed. Nemira, București, 2006.

Orson Scott Card, *Umbra lui Ender*, trad. Roxana Brînceanu, Ed. Nemira, București, 2006.

Thomas Hobbes, *Leviathan*, Oxford University Press, Oxford: New York, 1998.